

Krystyna Wróbel-Lipowa

Wyposażenie domów mieszczan Staszowa w pierwszej połowie XIX wieku

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 5455,
381-388

1999/2000

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KRYSTYNA WRÓBEL-LIPOWA

*Wyposażenie domów mieszczan Staszowa w pierwszej
połowie XIX wieku*

Équipement des maisons des bourgeois à Staszów dans la première moitié
du XIX-e s.

UWAGI WSTĘPNE

Przedmiotem badań jest wyposażenie pomieszczeń mieszkalnych ludności Staszowa w pierwszej połowie XIX wieku. Przedstawione dane oparte zostały na inwentarzach i protokołach licytacji ruchomości mieszkańców wymienionego miasta.¹

Staszów, położony na Wyżynie Środkowomałopolskiej nad rzeką Czarną, był małym miastem prywatnym, które od początku XVI wieku stanowiło centrum znacznego latyfundium zwanego dobrami staszowskimi. Widoczny rozkwit miasta datuje się od drugiej połowy XVIII wieku. Fakt ten wiąże się z osobą ówczesnego właściciela dóbr staszowskich, Augusta Aleksandra Czartoryskiego, bowiem przez jego małżeństwo z Marią z Sieniawskich w 1713 roku Staszów wszedł w obręb włości Czartoryskich. Nowy właściciel starał się odbudować i rozbudować miasta przy użyciu tanich materiałów

¹ Materiały te zawarte są w Aktach Notariuszy Staszowskich (dalej ANS) z lat 1850, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Sandomierzu (dalej APS). Rok 1810 stanowi datę założenia notariatu w Staszowie. Akta z lat 1810–1927 pochodzą z kancelarii notariusza Wincentego Tarłowskiego, w APS nr zespołu 229 vol. 1–17. Akta z lat 1828–1850 to akta notariusza Stanisława Hulanickiego zawarte w APS w zespole nr 230, vol. 18–40. Przy jednych i drugich brak paginacji.

budowlanych, wytwarzanych w samych dobrach. Pobliskie lasy dostarczały drewna, kamień łamano w pobliżu miasta, wapno wypalano w piecu wybudowanym w latach pięćdziesiątych XVIII w., cegła i dachówka produkowane były z miejscowego surowca. August Aleksander zaprzestał stopniowo oddawać w arendę leżące na terenie miasta browary, gorzelnię, ratusz, młyn, folusz i „piłę”.² Dochody z nich przeznaczał na rozbudowę Staszowa. Chciał uczynić z niego dobrze prosperujący, lokalny ośrodek przemysłowy i handlowy w oparciu o własną bazę surowcową i własnych poddanych. Ważnym osiągnięciem było wybrukowanie rynku i głównych ulic.

Po śmierci Augusta Aleksandra Czartoryskiego właścicielką Staszowa została Izabela Czartoryska. Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej oddała ona zniszczone wojną dobra i Staszów w dzierżawę, a w 1802 roku przekazała swój majątek dwom wnukom Arturowi i Alfredowi Potockim. Spadek swój podzielili oni dopiero w 1823 roku i Staszów z kluczem rytwiańskim i łubnickim przypadł Arturowi Potockiemu. Po śmierci Artura w 1832 roku właścicielem dóbr został syn Adam Józef Mateusz Sławomir Potocki z zastrzeżeniem w testamencie, że wdowa po Arturze posiada prawo dożywotniego użytkowania. W 1848 roku majątność ta stała się hipoteczną własnością Katarzyny z Branickich Potockiej, nowo poślubionej żony Adama.

W ciągu pierwszej połowy XIX wieku notuje się zmiany przynależności administracyjnej Staszowa. Po przyłączeniu do Księstwa Warszawskiego ziem polskich trzeciego zaboru austriackiego w departamencie radomskim utworzono powiat i prefekturę w Staszowie.³ Na podstawie nowego podziału administracyjnego w 1816 roku utworzono obwody i powiat Staszów wszedł w skład obwodu i województwa sandomierskiego. W 1842 roku obwody przemianowano na powiaty, a powiaty na okręgi. Wówczas Staszów stał się siedzibą okręgu w powiecie sandomierskim i guberni sandomierskiej z siedzibą w Radomiu. W niedługim czasie, bo w 1845 roku zlikwidowano gubernię sandomierską, i Staszów znalazł się w guberni radomskiej.

Skład narodowościowy Staszowa nie był jednolity. Zamieszkiwali go Polacy, Niemcy i Żydzi. Niemców na korzystnych dla nich warunkach sprowadzali właściciele miasta, aby pracowali nad unowocześnieniem produkcji sukienniczej i płócienniczej. Dla ludności żydowskiej Izabela z Czartoryskich Lubomirska na początku XIX wieku utworzyła w mieście osobną dzielnicę, położoną na południowy wschód od rynku. Żydzi zamieszkiwali także w innych częściach miasta np. na Rynku, trudno bowiem byłoby im

² A. Makowska, *Prywatne miasto Staszów i dobra staszowskie*, Wrocław 1981, s. 117.

³ W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1818*, Warszawa 1956, s. 3.

zmieścić się na wydzielonym obszarze w obliczu szybko rosnącej ich liczebności. W 1849 roku stanowili oni 63% z około pięcioletniej społeczności Staszowa.⁴

Żydzi skupili w swym ręku niemal cały handel, zajmowali się także propinacją i rzemiosłem. W rolnictwie i urzędach dominowali Polacy. Za sprawą właściciela Augusta Aleksandra Czartoryskiego ujednociono działki okalające rynek miasta. Stan taki miał miejsce również w pierwszej połowie XIX w. W 1817 roku przeprowadzono oględziny domów w mieście i postanowiono planową rozbudowę. Zarząd dóbr nakazał remont zniszczonych domów. W 1821 roku miasto miało 1/4 zabudowy murowanej.⁵ Właściciele miasta własnym kosztem stawiali murowane domy dla mieszczan, którzy mieli je spłacić w częściach w ciągu dwudziestu lat.⁶

W 1823 roku został wykonany plan miasta. Na jego podstawie Budowniczy Obwodu Sandomierskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. ingerował w rozwój urbanistyczny Staszowa, wydając zezwolenie na budowę nowego domu lub nie. Otrzymanie pozwolenia uwarunkowane było zapewnieniem, że dom będzie miał odpowiedni fronton, zbudowany będzie z materiałów odpornych na ogień i takimiż pokryty.

Mimo dużej pomocy właścicieli miasta w budowie domów, w omawianym okresie zabudowa Staszowa była w większości drewniana. Przykładowo: w 1823 roku było 35 domów murowanych i 286 drewnianych, a w 1849 roku odpowiednio 107 murowanych i 260 drewnianych.⁷

NIERUCHOME WYPOSAŻENIE WNĘTRZ MIESZKALNYCH

Materiał archiwalny z pierwszej połowy XIX wieku dotyczący Staszowa nie jest bogaty w wiadomości o stałym wyposażeniu domów mieszczkańskich. Wiązało się to z faktem, że podczas spisywania inwentarzy nieruchomości do dokumentów urzędowych trafiały jedynie działki i budynki na nich znajdujące się z zaznaczeniem, z jakiego są zbudowane materiału wraz z ich ogólną wyceną. Przy spisaniu ruchomości również nie wymieniano stałych elementów domów, gdyż przedmioty znajdujące się tam miały trafić bądź na licytację bądź do podziału między spadkobierców.

⁴ Makowska, *Prywatne miasto...*, s. 104.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych sygn. 3004 brp.

⁶ *Ibid.*

⁷ W. Siek, *Opis historyczny miasta i parafii Staszów*, Sandomierz 1937, s. 43.

Ze spisów inwentarzy wynika, że pokoje wyposażone były w sufity i podłogi.⁸ Mówiło się również o sufitach i podłogach powstałych z tarcic. W kamienicy kupca Franciszka Migdalskiego przy Rynku powała na belkach znajdowała się nad częścią sieni przejezdnej.⁹ Niewątpliwie w Staszowie tego czasu istniały domostwa, w których nie zawsze znajdowały się podłogi z tarcic, a zastępowało je gliniane klepisko. Sień przejezdną zamykały wrota składane z poręczami, okute z obu stron. Od rynku do domu prowadziło także wejście przez sklep, zabezpieczone drzwiami podwójnymi, dwuczęściowymi. Pierwsze z nich to drzwi żelazne, składane na trzech zawiasach, hakach żelaznych i z żelaznymi zasuwkami u góry i u dołu. Drugie drzwi były drewniane, składane, każda połowa na dwóch zawiasach i hakach. Posiadały zamek z kluczem, a w górnej części dwie szyby. Podobne drzwi prowadziły z izby mieszkalnej na podwórze. Drzwi w dolnej części mieszkania były malowane, „fasowane”, na zawiasach i hakach żelaznych. Pojedyncze drzwi z sionki na podwórze obok dwóch skobli miały także klamkę i antabę. Drzwi do „schowania” na owies i siano, znajdujące się nad częścią sieni przejezdnej były gorszego gatunku, pojedyncze z tarcic, ale także na hakach i żelaznych zawiasach.¹⁰

Na podstawie archiwaliów wiadomo, że okna były podwójne i pojedyncze. Występują np. okna o sześciu taflach z żaluzjami w spiżarni, lub pokój z czterema oknami z szyb taflowych.¹¹ Występują również okna z „szyb ćwiartkowych”, „szyb drobnych”. Nie wiadomo jednakże, czy były to okna oprawne w drzewo i jakie, czy też chodziło o okna oprawione w ołów. Przy oknach wymieniane są okniennice.¹²

Ważne miejsce w domu omawianego okresu zajmował zespół urządzeń ogniowych. W domu „po Wocylku” dwa pokoje ogrzewał jeden piec „kaflowy z drzwiczkami żelaznymi”. W innym pokoju znajdował się piec ceglany fizyyczny z „szybrem żelaznym z galeryjką”. W dużej kuchni umieszczony był piec zwany „kuchnią angielską z blachy lanej”. Inwentarz podaje wartość szacunkową wymienionych pieców, i tak: kaflowy — 8 zł, ceglany — 30 zł, kuchnia angielska — 39 zł.¹³ Wymienione są także piece „grubowe”, chlebowe oraz „komin murowany — z kapą na kuchenkę, usuwany i piec szabasowy”.

⁸ Archiwum Państwowe w Sandomierzu (APS), Inwentarz majątku pozostałego po Arturze hr. Potockim z 6 V 1832 r., Akta Notariuszy Staszowskich (dalej ANS), vol. 22, akta nr 4127, brak paginacji.

⁹ *Ibid.*, Opis ruchomości i nieruchomości Franciszka Migdalskiego darowanych synowi z 24 VI 1840 r. ANS, vol. 30, akta nr 6345 brp.

¹⁰ NAS, vol. 30, akt nr 6345 brp.

¹¹ APS, Inwentarz majątku... z 1832 r., ANS.

¹² APS, Opis ruchomości, ANS.

¹³ APS, Inwentarz majątku... z 1832 r., ANS.

MEBLE

Wyposażenie ruchome mieszkań w pierwszej połowie XIX wieku w Staszowie wiązało się niewątpliwie z warunkami lokalowymi, zamożnością i poziomem kulturalnym mieszkańców.

Wśród mebli służących do spania znaczną grupę stanowiły proste, drewniane łóżka wytwarzane przez miejscowych stolarzy. Robione najczęściej z drzewa sosnowego, rzadziej z olchowego, ale były także z jesionu i wiśni. Rzadkością były „łóżka wysuwane”¹⁴ z pasami parcianymi.¹⁵ Do spania służyły także kanapy, mające obicia z perkalu lub tkaniny wełnianej, zwanej „merynosem”, chociaż stanowiły głównie mebel używany do siedzenia. Małe dzieci korzystały z kołysek.

Najczęściej wymienianymi stołami w inwentarzach są stoły określane jako ordynaryjne, kuchenne, duże i małe. Dominowały kształty okrągłe i kwadratowe. Robiono je z drzewa sosnowego i olszowego. W inwentarzach występują także stoliki zajmujące poczesne miejsce w domach mieszczan staszowskich. Do nich zaliczyć należy stolik wysadzany kamieniem, będący w posiadaniu Franciszka Migdalskiego¹⁶, cisowy z marmurowym blatem Jakuba Rozentala¹⁷, z mosiężnym blatem Wojciecha Schweigiera.¹⁸ W inwentarzu Nuty Nussbauma odnotowane zostały trzy biurka.

W przeciwieństwie do liczby stołów niewiele wiadomo o krzesłach. Wymieniane są głównie „krzesła wyścielone” lub obite skórą¹⁹, rzadko „krzesła proste”. Wydaje się, iż były one w użyciu, ale nie stanowiły większej wartości materialnej, przeto nie trafiały do inwentarzy. Znane były krzeselka z poręczami. W powszechnym użyciu były „stołki ordynaryjne”. Rzadko wymieniane są ławki proste ustawione przy piecu.

Odzież przechowywano na początku omawianego okresu z reguły w kufkach i skrzyniach.²⁰ Zarówno jedne, jak i drugie posiadały zamki z kluczami. Kufry częstokroć obite były skórą. Od 1824 roku inwentarze wymie-

¹⁴ APS, Inwentarz ruchomości Nuty Nussbauma z 29 IV 1847 r., ANS, vol. 37, akt nr 8147 brp.

¹⁵ APS, Inwentarz ruchomości Kaspra Stokowskiego z 9 X 1818 r., ANS, vol. 8, akt nr 1089, brp.

¹⁶ APS, Opis ruchomości F. Migdalskiego, ANS.

¹⁷ APS, Inwentarz ruchomości Jakuba Rozentala z 1 VI 1814, ANS, vol. 39, akt nr 8508 brp.

¹⁸ APS, Inwentarz Wojciecha Schweigiera z 15 II 1820 r., ANS, vol. 10, akt nr 1334 brp.

¹⁹ APS, Inwentarz Wojciecha. . .

²⁰ APS, *Ibid.*; Inwentarz ruchomości Józefa Wysockiego z 5 II 1816 r., ANS, vol. 6, akt nr 607 brp; Inwentarz ruchomości Sebastiana Bieńkowskiego z 23 VI 1812 r., ANS, vol. 2, akt nr 201 brp.

niąją nowe rodzaje mebli do przechowywania odzieży, a mianowicie szafy i komody.²¹ Robiono je z drzewa sosnowego, olszowego i jesionowego. Były politurowane w kolorach: białym, czarnym, zielonym, wiśniowym i orzechowym.

Osobną grupę mebli służących do przechowywania naczyń i zastawy stołowej stanowiły kredensy, szafy kuchenne, szafarnie, szafki i szafy na naczynia. Kredensy występują z reguły w inwentarzach bogatych mieszczan Staszowa.²²

POŚCIEL

Łóżka wyposażone były w znaczną liczbę poduszek. Obok nich występują pierzyny, piernaty — jedno i drugie we wyspach z dreliszku moskiewskiego²³ — prześcieradła płócienkowe, lniane białe lub w paski biało-czerwone. Poszewki na poduszki i pierzyny były płócienkowe w kolorze białym, czerwonym lub w paski biało-czerwone. Na uwagę zasługuje pokaźny opis pościeli Ludwika Werkwarth, w którym wymienia się trzy pierzyny oraz sześć kołder różnego rodzaju, jak: perkalowa na wacie, atlasowa, adamaszkowa, karmazynowa i dwie pikowe z frędzelkami²⁴, przy czym poduszki były we wysypce perkalowej, natomiast poszewki na nie tak samo jak na pierzyny, były lniane. Prześcieradła były również tylko lniane. Może chodziło o względy zdrowotne? Niemowłotom służyły beciki w płócienkowej powłóce, a małe dzieci przykrywano kołderkami. Czeladź korzystała także z „ordynaryjnych derek” do przykrycia.

OŚWIETLENIE, OZDOBY ŚCIENNE, KSIĄŻKI

Badane dokumenty niewiele mówią na temat oświetlenia wewnątrz mieszkalnych domów Staszowa. Wiadomo, że służyły do tego celu świece woskowe i łożowe osadzone w lichtarzach. Przeważały lichtarze mosiężne, ale korzy-

²¹ APS, Opis ruchomości F. Migdalskiego, *ibid.*; Inwentarz N. Nussbauma, *ibid.*; Inwentarz Jakuba Rozentala, *ibid.*, Inwentarz ruchomości Ludwika Werkwarth z 22 III 1832 r., ANS, vol. 22, akt nr 4108 brp; Protokół licytacji ruchomości Karoliny Werkwarth z 23 VIII 1824 r., ANS, vol. 14, akt nr 2221 brp.; Inwentarz ruchomości Kuny Pulwera z 30 I 1839 r., ANS vol. 29, akt nr 6038 brp.

²² APS, Inwentarz N. Nussbauma, *ibid.*; Inwentarz W. Schweigiera, *ibid.*; Inwentarz J. Rozentala, *ibid.*; Inwentarz K. Stokowskiego, *ibid.*.

²³ APS, Protokół licytacji ruchomości Wincentego Dembińskiego z 20 XII 1813 r., ANS, vol. 3, akt nr 354 brp.

²⁴ APS, Inwentarz L. Werkwarth, *ibid.*

stano także z cynowych i srebrnych. Głównie były to lichtarze stojące, ale w domach żydowskich były także lichtarze mosiężne wiszące pod sufitem.²⁵

W inwentarzu Nuty Nussbauma obok wymienionych lichtarzy jest także świecznik, nie wiadomo jednakże, czy był to tradycyjny, zdobiący mieszkania żydowskie świecznik siedmioramienny. Zapisy mówią także o „lusterkach ściennych ze świecami”, czyli świecznikach z lusterkami odbijającymi światło. Wśród ozdób ściennych najliczniejszą grupę stanowią obrazy o treści religijnej, przedstawiające najczęściej Matkę Boską, Jezusa Chrystusa, różnych świętych (np. św. Michała, Walentego). W inwentarzu Michała Rządzaja wymieniony jest również portret Marcina Lutra²⁶, a w spisie rzeczy Wojciecha Schweigiera trzy obrazy dotyczące rodziny Napoleona Bonaparte.²⁷

Znaczną grupę stanowią pejzaże, ale żaden z nich nie został bliżej scharakteryzowany tematycznie. Ograniczono się jedynie do wyliczenia ich liczby.

Innym elementem ozdobnym ścian pomieszczeń mieszkalnych umieszczonych w inwentarzach są lustra ścienne w mahoniowych lub wyślaczanych ramach.²⁸

Książki wymieniane są przeważnie w inwentarzach ludności żydowskiej. Z Polaków posiadał je tylko Józef Wysocki. Notariusz zapisał, iż było książek „10 prawnych i innych mało wartych”.²⁹ Inwentarze ludności żydowskiej wymieniają biblie hebrajskie większe i mniejsze, księgi Starego Testamentu do czytania i modlenia, Talmud, historię Hamana, książki do uczenia dzieci. Z reguły brak jest spisu poszczególnych pozycji. Niektóre księgozbiory zostały ogólnie wycenione na określoną sumę. I tak, biblioteka Szaie Dawidowicza — kupca tekstylnego oszacowana została na 600 złp.³⁰ Była to dosyć pokaźna suma na owe czasy, można było za nią kupić dom drewniany lub pół domu murowanego. Księgozbiór Kuny Pulwera (również handel tekstyliami) liczący 69 pozycji wyceniono na sumę 256 złp. Liczbę 38 księzek Mojżesza Apfelgrüna (lichwiarz) oszacowano na 300 złp.³¹ Nie wiadomo, czy właści-

²⁵ APS, Inwentarz Berka Adlera z 20 IX 1835 r., ANS, vol. 25, akt nr 5148 brp.; Inwentarz K. Pulwera, *ibid.*; Inwentarz J. Rozenthala, *ibid.*; Inwentarz N. Nussbauma, *ibid.*

²⁶ APS, Inwentarz ruchomości Michała Rządzaja z 25 IV 1814 r., ANS, vol. 4, akt nr 384 brp.

²⁷ APS, Inwentarz W. Schwegiera, *ibid.*

²⁸ APS; Inwentarz J. Rozenthala, *ibid.*

²⁹ APS, Inwentarz J. Wysockiego, *ibid.*

³⁰ APS; Inwentarz ruchomości Szaie Dawidowicza z 9 X 1817 r., ANS, vol. 7, akt nr 932 brp.

³¹ APS, Inwentarz ruchomości Mojżesza Apfelgrüna z 5 V 1824 r., ANS, vol. 14, akt nr 2155 brp.

ciela wspomnianych wyżej księgozbiorów byli miłośnikami dobrej, drogiej książki, czy też księgozbiór stanowić miał lokatę pieniędzy.

NACZYNIA I SPRZĘTY

Znaczną część wyposażenia domu stanowiły naczynia i sprzęty kuchenne, wykonane z cyny, srebra, fajansu, żelaza, szkła oraz drewna. W inwentarzach mieszczan Staszowa występują więc talerze, miski, półmiski cynowe i fajansowe, łyżki, widelce, noże oraz głównie srebrne łyżeczki do kawy.³² W grupie naczyń szklanych znajdują się szklanki, kieliszki do wina i wódki, karafki, tacki, kufle.³³ Istniały także porcelanowe filiżanki, cukierniczki i czajniki.

W grupie sprzętów żelaznych są noże, siekiera kuchenna, lejki, moździerze (były też mosiężne), rożny. W użyciu były młynki do kawy, piecyki do palenia kawy, maszynki mosiężne do kawy i takież samowar.³⁴

Prześledzenie inwentarzy i protokołów licytacji pozwala stwierdzić, iż szerokie zastosowanie w ówczesnym gospodarstwie domowym miały naczynia i sprzęty drewniane. Tak więc do codziennego użytku służyły mieszkańcom Staszowa: dzieżki chlebowe, niecki, stolnice, maślnice, łopaty do mieszania ciasta na chleb, konewki, faski duże i małe na leguminę i mąkę, skopki, cebrażyki, baryłki, beczki kapustne i na zboże, „ćwierci” i miarki na zboże.³⁵

Wiadomo oczywiście, że do inwentarzy trafiały cenniejsze naczynia i sprzęty. W związku z tym spisy nie uwzględniają wielu przedmiotów drobnych, wysłużonych, łatwo ulegających zniszczeniu, robionych np. z gliny. Brak ich tutaj zupełnie, a trudno przyjąć, że mieszczanie Staszowa nie używali tego rodzaju wyrobów.

³² APS, Inwentarz ruchomości Berka Adlera z 20 IX 1835, ANS, vol. 25, akt nr 5148 brp.; Inwentarz Kuny Pulwera, *ibid.*; Inwentarz J. Wysockiego, *ibid.*

³³ APS, Inwentarz Berka Adlera, *ibid.*

³⁴ APS; Inwentarz N. Nussbauma, *ibid.*

³⁵ APS, Inwentarz ruchomy Mikołaja Wójcika z 26 IV 1814 r., ANS, vol. 4, akt nr 385 brp.; Inwentarz W. Schweigiera, *ibid.*; Inwentarz L. Werkwarth, *ibid.*; Inwentarz J. Wysockiego, *ibid.*; Inwentarz K. Stokowskiego, *ibid.*